

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/125/8-12>

Sədaqət Həsənova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya elmləri doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>
sedagethesenova@gmail.com

Tərkibində real şəxs adları işlənən atalar sözlərinin lingvistik xüsusiyyətləri

Xülasə

Azərbaycan dilində atalar sözləri xalqın müdrikliyinin, tarixi yaddaşının və sosial münasibətlərinin mühüm ifadə formasıdır. Bu janrda müxtəlif onomastik vahidlərdən, xüsusilə də real şəxs adlarından geniş istifadə olunur. Real tarixi və ya dini şəxsiyyətlərin adlarının atalar sözlərində işlənməsi bu vahidlərə əlavə semantik dərinlik, tarixi-mədəni rəngarənglik və ifadə gücü qazandırır. Adların mənşəyinin və istifadəsinin tədqiqi xalqların tarixi və kimliyi barədə dərin məlumat verir. Tarixi adların qorunması və öyrənilməsi bir xalqın dil və mədəniyyət tarixini anlamaq üçün vacibdir. Arxeoloji tapıntılar dəyərli məlumat mənbələri təqdim etsə də, bunlar danışılan dili müəyyənləşdirməyə qadir deyildir. Atalar sözləri şəxs adlarının danışmaq dilindən birbaşa götürüldüyünü və dil tarixinin öyrənilməsi üçün etibarlı mənbə rolunu oynadığını nümayiş etdirir. Onların tərkibindəki adlar daha incə və dərin bir baxış təqdim edir. Belə ki, onlar tarixə dair bir sıra fikirləri aydınlaşdıraraq keçmişin daha aydın mənzərəsini canlandırmaqla bilir. Məqalədə real şəxs adlarının xalq təfəkküründə daşdığı simvolik və ideoloji məna qatları təhlil edilir.

Açar sözlər: atalar sözləri, şəxs adları, onomastika, lingvistik təhlil, semantika

Sedagət Hasanova
Nakhchivan State University
Doctor of Philology
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>
sedagethesenova@gmail.com

Linguistic Features of Proverbs Containing Real Personal Names

Abstract

In the Azerbaijani language, proverbs constitute an important form of expression of the people's wisdom, historical memory, and social relations. Various onomastic units, particularly real personal names, are widely used in this genre. The inclusion of names of historical or religious figures in proverbs adds semantic depth, historical and cultural diversity, and expressive power to these units. The study of the origin and usage of names provides profound insights into the history and identity of peoples. Preserving and researching historical names is essential for understanding the linguistic and cultural history of a nation. Although archaeological findings provide valuable sources of information, they are insufficient for determining the spoken language.

Proverbs demonstrate that personal names are directly taken from the spoken language and serve as a reliable source for studying the history of language.

The names embedded in them offer a more nuanced and profound perspective. Thus, they clarify various historical ideas, bringing a clearer picture of the past. This article analyzes the symbolic and ideological layers of meaning that real personal names carry in the collective consciousness of the people.

Keywords: *proverbs, personal names, onomastics, linguistic analysis, semantics*

Giriş

Atalar sözləri bir xalqın dünyagörüşünü, dəyərlər sistemini və həyat təcrübəsini, tarixi hadisələri və real insan obrazlarını yığcam şəkildə əks etdirən mühüm folklor janrıdır. Real şəxs adları atalar sözlərinin mücərrəd mənasından çıxaraq konkret reallığa bağlanmasına, ifadənin emosional və üslubi gücünün artmasına səbəb olur. Azərbaycan atalar sözlərində tarixi və dini şəxsiyyətlərin adlarının işlənməsi təsadüfi deyil. Onlar həm real hadisələrə və şəxslərə istinad edir, həm də zamanla simvolik mənalar kəsb edərək dilin leksik qatında sabitləşmiş vahidlərə çevrilir. Adlar, bir tərəfdən, real tarixi şəxsləri xatırladır, digər tərəfdən isə xalq dilində müxtəlif mənə çalarları ilə işlənir. Real şəxs adlarının atalar sözlərində istifadəsi həm dilçilik, həm də mədəniyyətsünaslıq baxımından əhəmiyyətli-dir. Onların öyrənilməsi dilin onomastik sistemində tarixi-mədəni təbəqələşməni anlamağa imkan verir. Tədqiqatlar onomastik sistemdə önəmli lay təşkil edən şəxs adlarının Azərbaycan dilinin bədii üslubunda daha çox işlənmə tezliyinə malik olduğunu göstərir (Məmmədov, 2022, s. 195). Dilçilik baxımından real şəxs adlarının atalar sözlərində işlənməsi antroponimik vahidlərin paremioloji sistemdəki funksiyasını öyrənmək baxımından mühümdür. Atalar sözlərinin tərkibindəki ad bəzən bütöv bir sosial tipi təmsil edir.

Tədqiqat

Atalar sözü xalqımızın dil və mədəniyyət xəzinəsidir. “Hər millətin ictimai və məişət məsələlərinə baxışı və onların həll çarəsi atalar sözlərində əks etmişdir. Bu səbəbdən atalar sözləri xalqın əxlaq və yaşama, mürəbbi və müəllim vəzifələrini ifa etmişdir. Atalar sözləri ən az söz ilə ən geniş mənə və məfhumu ifadə edən şah əsərlərdir” (Cavad Heyət, 1990, s. 149).

Atalar sözlərində real şəxs adları ilə adətən aşağıdakı leksik-semantik məqamlarda qarşılaşırıq:

1. *Adlar birbaşa nominativ formada işlənir.*

Bu, atalar sözlərinin konkretləşdirmə funksiyası ilə bağlıdır. Belə ki, real ad fikri və ya hadisəni həyatdakı nümunə ilə bağlayır. Ümumiləşdirilmiş fikir şəxs adı ilə işləyəndə, bu artıq təcrübədən çıxmış konkret nəticəyə çevrilir. Məsələn, “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” (Atalar sözləri, 2013, s. 215). Molla Pənah real obrazdır, tarixi şəxsiyyət olaraq Azərbaycanın tanınmış şairi, XVIII yüzillikdə yaşamış Vaqifin adıdır. “Molla Pənah Vaqif Azərbaycan mədəniyyətində söz demək bacarığı ilə tanınır və bu xüsusiyyət atalar sözündə obrazlı şəkildə əks olunur. “Bir sıra tarixi şəxsiyyət adlarına folklorda daha çox paremik vahidlərin dilində təsadüf olunur. Belə vahidlər müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edərək xalqın milli adətlərini, dünyagörüşünü, iqtisadi, siyasi, mənəvi səciyyəsi, psixologiyasını, həyat tərzini əks etdirən xüsusiyyətlərə uyğun şəkil almış və beləliklə, məcazlaşma xarakteri kəsb etmişdir. Onlar ümumiləşə bilir və xüsusi isimlər — adlar formasında aparıcı rola malikdir” (Xalıqov, 2009, s. 61).

2. *Real şəxsə istinadla müəyyən keyfiyyəti və ya hadisəni ümumiləşdirərək simvolik mənada işlənir.*

Bu, atalar sözlərinin obrazlılıq və yadda qalma funksiyası ilə bağlıdır. Şəxs adları dilin yaddaş mexanizmini gücləndirir, konkret davranış və ya hadisə ilə bağlılıq yaradır, atalar sözünün emosional dəyərini artırır. Onlar kollektiv təcrübəni fərdi ad üzərində cəmləşdirmə üsulu kimi çıxış edir. Məsələn, “Molla Pənah” adı Azərbaycan tarixində konkret şəxsin adı olsa da, burada ideal davranış modelinin simvoluna çevrilmişdir. Bu nümunə göstərir ki, real şəxs adları atalar sözlərində həm tarixi mənəni, həm də məişət və sosial semantikanı daşıya bilər.

Dilçi alim S. Cəfərov yazıçı Ə. Haqverdiyevin yaradıcılığına əsaslanaraq “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” adlı atalar sözünün yaranma tarixi haqqında yazır: “İlin axır çərşənbəsində, yəni

Novruz bayramından bir neçə gün qabaq Molla Pənah Vaqif özünün Saatlı məhəlləsində vaqə məktəbində əyləşib Şuşa şəhəri əhalisinin balalarına dərs verirdi. Bir də baxdı ki, məktəbin qabağında böyük bir izdiham gedir: qabaqda əliağacılı fərraşlar camaatı o yan-bu yana qovurlar. Bir nəfər şəxs əlində gümüş qəlyan, yanında birisi əlində bir manqal dolusu köz, əlavə neçə fəxir geyinmiş adamlar. Xülasə, bir padşah cəlalı. Vaqif bu vaqənin nə olduğunu xəbər alanda deyirlər ki, bəs Qarabağ xanı İbrahim xan Xəlifəli ocağına çilləsini kəsdirməyə gedir. Vaqif orada nə fikrə gedirsə, götürüb bir şeir yazıb xana göndərir:

Bayram oldu, heç bilmirəm, neyləyim,

Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.

Xanın şeirdən çox xoşu gəlir, Vaqifi yanına aparır. Vaqifin ağına, kamalına, şirin danışığına bənd olub, onu həmişəlik yanında saxlayıb, ən qərribə vəzirlik mənəbini verir. Odur ki, Qarabağda xanlığı İbrahim xan etməyib, Molla Pənah Vaqif edirdi. Ona görə də deyiblər: “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz!” (Cəfərov, 2007, s. 103–104).

Belə hadisələrə görə, atalar sözlərinin olmuş hadisələrlə bağlı yaranması, lakin sonralar öz həqiqi anlamından uzaqlaşaraq ümumiləşməsi haqqında fikirlər irəli sürülür. “Türk xalqlarının folklor nümunələri onomastik vahidlərin zənginliyi, ekspressivliyi, qeyri-adi semantik yükü və dinamikası ilə xarakterizə olunur” (Əliyeva, 2018, s. 3). Atalar sözlərinin müəllifi xalq olduğundan onlarda ümumiləşdirmə xüsusiyyəti çoxdur. “Atalar sözləri xalq kəlamlarıdır. Onlarda ayrı-ayrı adamların deyil, xalqın qiymətləndirməsi, xalqın ağılı ifadə olunur. Atalar sözləri xalqın mənəvi simasını, onun ideallarını, həyatın ən müxtəlif sahələri haqqında mülahizələri əks etdirir” (Atalar sözləri, 2009). Təsədüfi deyildir ki, atalar sözləri “bütün sözlərdən ulu sözlər” sayılır. “Cild-cild kitablar dolusu mənə və hikməti özünə sığdıran bu el yaradıcılığı nümunələri ‘bitirən, yetirən, gətirən’ el dühasının və sağlam xalq fəlsəfəsinin narın zərrələridir” (Bəydili, 2004, s. 4).

Atalar sözləri haqqında “keçmiş”, “qədim” ifadələrini işlətmək düzgün deyil. Belə ki, onlar indi də yararlır. Bəzən məişətdəki adi bir hadisənin hikməti ilə dildən-dilə düşən müdrik fikir formalaşmış yayılır və maraqlıdır ki, həmin hadisənin mərkəzində real şəxs dayanır. “Cəmilin payına döndərməyin” deyəni haqqında Sumqayıt Dövlət Universitetinin müəllimi Pənah Şirinovun dilindən eşitdiyimiz bir hadisə belələrindəndir: “Bizim kənddə bir ailə vardır. Ailənin böyük oğlu Cəmil Rusiyada əsgərlikdə idi. Ana həyətdəki qoz ağaclarının məhsulunu yığanda bir torba qozu ‘Cəmilin payıdır’ deyər saxlayır ki, buna dəyməyin. Evdə uşaqların sayı çox imiş. Onlar o yan-bu yana keçdikcə torbadan qoz götürürlər. Ana baxır ki, belə getsə, Cəmil gələndə qədər torbada qoz qalmayacaq. Ona görə də uşaqların əli çatmasın deyər torbanı ağacdən asır. Uşaqlar bunun yolunu tapır, torbanın altını şişlə dəşirlər. Həmin dəşikdən hərdən-bir qoz çıxarırlar. Cəmil əsgərlikdən gələndə baxırlar ki, torba boşdur”. O zamandan kənddə birinə pay saxlayanda deyirlər ki, “bunu Cəmilin payına döndərməyin”.

Real şəxs adlarının atalar sözlərində işlənməsi həmin adların daşıyıcısı olan şəxsiyyətlərin cəmiyyətdəki rolu və ya onlara münasibətlə bağlıdır. Bu hadisələr təsdiq edir ki, “atalar sözləri Azərbaycan xalqının ən qədim dövrlərindən bəri formalaşan, yaşadığıca daha da dərin mənalar kəsb edən, insanlara yol göstərən, düşüncəsini aydınlaşdıran, həyat prinsiplərini və sosial münasibətləri müəyyən edən qısa, lakin dərin ifadələrdir. Onlar xalq müdrikliyinin, təcrübəsinin, müşahidə və təhlil gücünün məhsuludur” (Hikmətli Atalar Sözləri).

Atalar sözlərindən danışanlar onların mahiyyətini hər zaman diqqətə çatdırırlar: “Xalq hər zaman bəşəriyyətə xidmət etdiyi üçün, dilindən süzülərək əsrləri yara-yara gələn sözlər bəşəri mahiyyət daşıyır. Buna öz dəyərini və mənasını heç vaxt itirməyən, hər zaman bütün xalqların qoruyaraq nəsilərə ehtiyatla ötürdüyü atalar sözləri misal ola bilər” (Bayramova). Atalar sözlərindən biri belədir: “Ölüm haqdan, kəfən Məmməd Cəfər bəydən” (Atalar sözü, 2013, s. 340). Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Arifə Zeynalovanın məlumatlarından öyrənirik ki, bir zaman hansısa kənddə vəba xəstəliyi yayılır və kütləvi ölüm hadisəsi baş verir. Ölənlərin sayının artması səbəbindən və kəfən almağın çətinliyindən (o zaman kəndlərdəki mağazalarda sənaye malları deyil, təsərrüfat malları satılırdı, kəfən almaq üçün şəhərə getmək lazım idi) ölənləri tələsik və kəfənsiz dəfn etməyə məcbur olurlar. Bu zaman kənd sakinlərindən biri — Məmmədcəfər kişi — bunu dini baxımdan düzgün saymır, gedib bir top ağ parça alır. Bunu bilən

camaat kəfən üçün Məmmədcəfərin yanına gedir. Beləliklə, “Ölüm haqdan, kəfən Məmməd Cəfər bəydən” atalar sözü yaranır. Burada Məmmədcəfər real şəxs adı olsa da, mədəni-simvolik obraz kimi çıxış edir və xalqın əxlaqi sistemini təcəssüm etdirir. Antroponimlər atalar sözündə seçkin leksik məna qazanır, yəni yalnız ad kimi yox, xasiyyət bildirən söz kimi işlənir. Onlar atalar sözlərində müxtəlif semantik çalarlarla və mərdlik, dürüstlük, zəhmətkeşlik kimi keyfiyyətləri ifadə edərək, əsasən, müsbət anlamda işlənir. Bəzən atalar sözlərindəki adlar yalnız hadisənin konkretliyini təmin etmək üçün işlədilir, emosional rəng daşıyır. Bir çox real şəxs adları tarixi hadisələr və folklor yaddaşı ilə əlaqəlidir. Xalq adları tarixin müxtəlif mərhələlərindən keçərək ictimai şüurun simvoluna çevirir. Məsələn, Azərbaycan folklorunda “Koroğlu” və ya “Nəbi” kimi adlar həm qəhrəmanlıq, həm də ədalət rəmzi kimi tanınır. Onlar tədricən real tarixilikdən uzaqlaşaraq folklor dilinin simvolik kodlarına çevrilmişdir. X. Məmmədov yüzə yaxın atalar sözlərini incələmiş və ən çox kişi adlarına rast gəldiyini, hətta türk dünyasının ortaq xalq qəhrəmanı, xalqımızın igidlik, mübarizlik simvolu olan Koroğlu adı ilə on yerdə qarşılaşdığını qeyd edir (Məmmədov, 2021). Tərkibində real şəxs adları işlənən atalar sözləri Azərbaycan dilinin onomastik sistemində xüsusi yer tutur. Onların leksik-semantik, morfoloji və funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilin təkcə strukturunu deyil, həm də xalqın dünyagörüşünü və mədəni kodlarını dərk etməyə imkan yaradır. “Azərbaycan dilinin aydınlığı, qısa, yığcam şəkildə dərin məna ifadə etmək kimi gözəl xüsusiyyətləri atalar sözlərində özünü yaxşı əks etdirir” (Paşayev, 2016).

Atalar sözlərində şəxs adlarının işlənməsi hadisəsi təkcə Azərbaycan dilinə məxsus deyil. Dünya xalqlarının çoxunun (məsələn, türk, fars, rus və ingilis və s.) atalar sözlərində də real adların işlənməsi müşahidə olunur. Bu baxımdan, Sultan Mahmudun adının keçdiyi deyim diqqəti cəlb edir. Sultan Mahmud kasıb, lakin hörmətli bir ağsaqqal çayçıya hər gün hər diliminin altına qızıl qoyulmuş bir qab paxlava göndərir. Adam paxlavanı yemir və evinə də aparmır, pul əldə etmək üçün satmaq qərarına gəlir. Bir yəhudi paxlavanı alır və altındakı qızılları görəndən sonra kişiye deyir ki, sənə yenə paxlava gətirsələr, baha qiymətə alaram. Kişi hər gün paxlavaları həmin yəhudiyə satır. Bir gün ona baş çəkən Sultan Mahmud vəziyyəti bilib kişini saraya aparıb əlinə kürək verir və deyir ki, qızıllardan bir kürək dolusu al. Kürəyi çıxaranda onun üstündə cəmi bir qızılın qaldığını görür. Sən demə, kişi kürəyi tərsinə tutubmuş. Sultan Mahmud deyir: “Verməyincə məbud, neyləsin Sultan Mahmud?” Bu cümlə məşhurlaşaraq dildən-dilə düşür və deyimə çevrilir. Real adların atalar sözlərinə daxil edilməsi xalq psixologiyasının universallığını göstərir. “Min illər boyu ağızdan-ağıza keçərək bu günümüze qədər gəlib çatmış atalar sözləri hər bir xalqın mənavi irsi və düşüncə sərvətidir” (Atalar Sözləri: Tarixi, Əhəmiyyəti, 2025). Atalar sözlərinin sintaksisi göstərir ki, real şəxs adlarını yalnız leksik vahid kimi dəyərləndirmək düzgün deyil, onlar həm də qrammatik əlaqə sistemi daxilində aktiv rol oynayır.

Nəticə

Beləliklə, atalar sözlərində real şəxs adlarının işlənməsi xalq nitqinin bədii, tarixi və mədəni qatlarını birləşdirən çoxlaylı hadisədir. Bu adlar atalar sözünə canlılıq və fərdilik gətirir, kollektiv təcrübəni fərdi obraz üzərində ümumiləşdirir və dilin onomastik sistemini folklor mühitində təzahür etdirir. Real şəxs adları atalar sözlərini yalnız dil faktı kimi deyil, xalqın yaddaşının və kimlik şüurunun daşıyıcısı kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Bu baxımdan, onların tədqiqi həm paremiologiya, həm onomastika, həm də kulturoloji folklorşünaslıq üçün aktual istiqamət sayılır.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. (2013). *Atalar sözləri*. Nurlan. <https://arxiv.folklor.az/arasdirmalar/atalar-sozleri.pdf>
2. Atalar sözləri: Tarixi, əhəmiyyəti. (2025). *Atalar sözləri: Tarixi, əhəmiyyəti*. <https://qebulol.az/atalar-sozu/>
3. Atalar sözü nədir? (2009). *Atalar sözü*. https://az.wikipedia.org/wiki/Atalar_s%C3%B6z%C3%BC

4. Bayramova, S. (n.d.). *Atalar sözlərinin təsiri*. <https://manera.az/ind.php?mod=article&id=XXXX>
5. Bəydili, C. (2004). *Bütün sözlərdən ulu sözlər: Atalar sözü*. <https://anl.az/el/Kitab/2000/XXX.pdf>
6. Heyət, C. (1990). *Azərbaycan*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
<http://web2.anl.az/el/Kitab/2015/Azf-XXXXXX.pdf> Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili* (II hissə: Leksika). Şərq-Qərb. <https://a?id=XXXX>
7. Əliyeva, D. (2018). *Türkdilli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlər* (Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi işi üçün avtoreferat).
<https://azerbaycandili.az/Synopsis/Download/3434/ƏLİYEVƏ%20DÜRDANƏ.pdf> Hikmətli atalar sözləri: Azərbaycan folklorunda və ədəbiyyatında. (n.d.). <https://qebulol.az/atalar-sozu/> Xalıqov, F. (2009). *Azərbaycan onomologiyası (folklor əsasında)*. Müəllim.
8. Məmmədov, R. (2022). Qarabağ folklorunda antroponimlər və onların linqvistik xüsusiyyətləri. *Filologiya və sənətşünaslıq, (1)*, 191–196.
[https://www.anl.az/down/meqale/amea_fs/2022/01/26\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/amea_fs/2022/01/26(meqale).pdf)
9. Məmmədov, X. (2021). Şəxs adları ilə bağlı paremioloji vahidlərdə gerçəkliyi qavramanın antropoloji modelləri. *Filologiya və pedaqogika, 5(2)*, 104–114.
https://pp.beu.edu.az/archives/pp_2021_2.pdf
10. Paşayev, V. (2016, April 16). Atalar sözü və məsəllərin təlim-tərbiyəvi xüsusiyyətləri haqqında. *Ziya İnformasiya Mərkəzi*. <https://zim.az/elm/elmi-meqaleler/1325-atalar-sozu-ve-mesellerin-telim-terbiyevi-xususiyyeti-haqqinda.html>

Daxil oldu: 09.10.2025

Qəbul edildi: 20.12.2025